

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת –

בין רעיון לעיון

ארז אדלר

א. מבוא – על חקר המושגים

ב. תקופת התנאים – שביטה או השבתה

ג. תקופת האמוראים – בין צורה לתכלית

ג.1. התלמוד הבבלי

ג.2. התלמוד הירושלמי

ד. תקופת הראשונים – הגדרות עקרוניות

ד.1. שיטת התוספות

ד.2. שיטת הרמב"ם

ה. סיכום

ו. נספח – יישום בסוגיית מלאכה שאינה צריכה לגופה

ו.1. תקופת התנאים

ו.2. תקופת האמוראים

ו.3. תקופת הראשונים

א. מבוא – על חקר המושגים

במסגרת לימוד העיון אנו נתקלים מדי יום במספר רב של מושגי חשיבה עצמאיים ועושים בהם שימוש. חלקם מופיעים במשנה, אחרים הם פרי הלמדנות התלמודית והיתר התפתחו בספרות הראשונים והאחרונים. מרבית המושגים הללו נועדו לכטא ולהציג מבנה חשיבה מסוים או קטגוריה למדנית, לצורך בחינת הסוגיות על ידי שימוש בהם כבסימן מוסכם לצורות חשיבה מסוימות. המבנים הלמדניים משמשים דורות של לומדי תורה ומאפשרים לימוד עיון יעיל ומושגי. אולם, מטבע הדברים, לא אחת משתנה השימוש שנעשה במושגים אלו, והגדרה שציינה בעבר מבנה חשיבה מסוים מתרחבת ומכילה היגדים נוספים. לעניות דעתי, לצורך הבנת הסוגיות השונות, יש לברר ולדייק את משמעות המושגים ואת אופן השימוש בהם, בכל מקור ובכל תקופה. לפיכך, במאמר זה, ננסה לעמוד על מושגי אבות המלאכה והתולדות, להבין מהן משמעויותיהם ולברר מדוע החל השימוש בהם.

א.1. תקופת התנאים – שביטה או השבתה

א. כלל גדול אמרו בשבת כל השוכח עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה אינו חייב אלא חטאת אחת היודע עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה חייב על כל שבת ושבת היודע שהוא שבת ועשה מלאכות הרבה

בשבתות הרבה חייב על כל אב מלאכה ומלאכה העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת אינו חייב אלא חטאת אחת.
 ב. אבות מלאכות ארבעים חסר אחת הזורע והחורש והקוצר והמעמר הדש והזורה הבורר הטוחן והמרקד והלש והאופה הגוזז את הצמר המלבנו והמנפצו והצובעו והטווה והמיסך והעושה שתי בתי נירין והאורג שני חוטיין והפוצע ב' חוטיין הקושר והמתיר והתופר שתי תפירות הקורע ע"מ לתפור שתי תפירות הצד צבי השוחטו והמפשיטו המולחו והמעבד את עורו והמוחקו והמחנתו הכותב שתי אותיות והמוחק על מנת לכתוב שתי אותיות הבונה והסותר המכבה והמבעיר המכה בפטיש המוציא מרשות לרשות הרי אלו אבות מלאכות ארבעים חסר אחת.

(משנה שבת ז, א-ב)

פרקה השביעי של מסכת שבת, פרק "כלל גדול", עומד בבסיסו של חלק ניכר מהחקירות העיוניות במסכת שבת. עיון בפרק זה מעלה שאלה משמעותית, והיא מדוע משנת אבות המלאכה, שכללה את כל המסכת בהגדרת המושגים, מופיעה דווקא כמשנה השנייה בפרק – לאחר הדיון בחיוב מחללי השבת? נראה להשיב שהאיסור שנאמר בתורה לעשות בשבת "כל מלאכה"¹ שאותה עושים בששת הימים הנותרים, לא נדרש להיות מחולק לקטגוריות עד שלא תמצא לכך השלכה הלכתית. ייתכן כי במקורה של ההלכה, האיסור יושם על 'מלאכה' במובנה הפשוט של המילה, היינו עבודות הנוהגות בימות החול. ראייה לכך מצינו במכילתא דרשב"י (לה):

אין לי אלא מלאכות ותולדות שהן אסורין, מנין לאיסור שבות? ת"ל: "כל מלאכה". יכול יהוא חייבין חטאת על איסור שבות? ת"ל: "מלאכה" – מלאכה המיוחדת חייבין עליה, ואין חייבין על איסור שבות. **מנין למקח וממכר והלואה ופקדונות שנקראו מלאכה?** ת"ל "אם לא שלח ידו במלאכת רעהו" (שמות כב, י). **מנין לדינין ולטענות ולערעורין ולכל מעשה בית דין שנקראו מלאכה?** ת"ל: "כנניהו ובניו למלאכה החיצונה על ישראל לשוטרים ולשופטים" (דברי הימים א, כו, כט). **מנין לקידושין ולגטין שנקראו מלאכה?** ת"ל: "אבל העם רב והעת גשמים והמלאכה לא ליום אחד ולא לשנים" (עזרא י, יג). **מנין לחשבונות שנקראו מלאכה?** ת"ל: "ויבא הביתה לעשות מלאכתו" (בראשית לט, יא)².

¹ על פי שמות כ, י.

² ראה גם במשנת רבי אליעזר סוף פרשה כ. אמנם המכילתא עשויה להיות תיעוד לשיטה שונה של מניין המלאכות, אך מכל מקום היא מעידה על כך שהתקבעות המניין המוכר לנו היא מאוחרת יחסית. כלומר, אף בשלב זה קיימת תודעה של חלוקה למלאכות, אלא שהיא עניין ראשוני יחסית.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

אופי הפעולות שנכללו באיסור המלאכה נידון אף במקום נוסף במכילתא דרשב"י (כ, ד) :
"לא תעשה כל מלאכה" – יכול לא יקנב את הירק ולא ידיח את הכלים ולא יציע את המטות? תלמוד לומר: "מלאכה" – נאמרה כאן מלאכה ונאמרה מלאכה במשכן (שמות לה, כא), מה מלאכה האמורה במשכן מלאכה שיש עמה מחשבה אף מלאכה האמורה בשבת מלאכה שיש עמה מחשבה.

בתשובת המכילתא, על פיה החיוב על מלאכות שבת יוטל רק על מלאכות שיש עימהן מחשבה³, נראה שעקרון הגדרת המלאכות האסורות התבסס כבר בשלב זה על הלימוד ממלאכות המשכן, אף לפני חלוקת האיסורים ל"ט המלאכות שהיו במשכן. לכן, נראה לעניות דעתי ששני הקטעים מן המכילתא הללו פותחים בפנינו צוהר למחלוקת קדומה בנוגע לתפקידו של איסור המלאכות בשבת, שעשויה לנמק מדוע נבחרו דווקא מלאכות אלו. את המקורות בנושא ניתן לחלק לשתי גישות מרכזיות חולקות:

הגישה האחת, שרואה איסור בעשיית המלאכות כשלעצמן, מובאת בהווה אמינא במכילתא דרשב"י שבפרק כ (שצוטט לעיל), בה עולה ההתלבטות האם להחשיב מספר פעולות יום-יומיות כמלאכות אסורות בשבת, כאשר לבסוף ההצעה נדחת משום ש"מלאכה האמורה בשבת מלאכה שיש עמה מחשבה". דעה דומה לזו שנדחתה, מביא מחבר ספר היובלים (נ, ו-יג), שמתוארך לימי הבית השני. בפרקו האחרון של הספר, מפורטים איסורים רבים הנהוגים בשבת (ושונים מהמקובל במסורת התורה שבעל פה), ומעניין לראות שאיסורי המלאכה בשבת, לפי מחברו האלמוני של הספר, מתייחסים לרוב למעשים שגרתיים ולא למלאכות יצרניות־מקצועיות. בהקשר זה ראוי להתייחסות גם ההווה אמינא במכילתא דרבי ישמעאל (ויקהל – מסכתא דשבתא פרשה א), לפיה החיוב בשבת תלוי בביצוע כל אבות המלאכה. על פניו, מדובר בדרישה תמוהה – שכן האפשרות לעבור על כל אבות המלאכה המופיעים במסכת שבת בשבת אחת נראית מופרכת ובלתי מעשית. לפיכך, אפשר להציע ששואל השאלה סבר שהמלאכות שנאסרו הן פעולות יומיומיות שאינן קשורות למשלחי-יד מסוימים ונישתיים שאנשים רבים לא התנסו בהם מימיהם, ועל כן ניתן לבצע את כולן בשבת אחת⁴.

הגישה השנייה, באה לידי ביטוי במכילתא דרשב"י בפרק לה (שצוטט לעיל), וכן בתירוצו בפרק כ שם, ורואה במלאכות האסורות בשבת מעשים מקצועיים ויצרניים (משלחי-יד

³ ראה את המשך הדיון (ספרא אחרי מות פרשה ה פרק ז): "מה מלאכה אמורה במלאכת המשכן מלאכה גמורה, אין לי אלא מלאכה גמורה [...] אין לי אלא מלאכת רשות מלאכת מצוה מנין [...] אין לי אלא מלאכה שחייבים עליה כרת [...] אין לי אלא שביחת רשות, שביחת מצוה מנין"; מכילתא דרשב"י יב, טז.
⁴ ראה גם בתמיחה המכילתא דרבי ישמעאל (יתרו – מסכתא דבחדש פרשה ז) על האמירה שבששת הימים יעשה האדם את כל המלאכות.

המהווים חלק מהמערכת הכלכלית) ולא פעולות יומיומיות. פילון האלכסנדרוני, יהודי שחי בתקופת הבית השני, היטיב לבטא גישה זו במלאכות שציין:

עניינה של השבת הוא להורותנו על הכוח האופף את הנצח ואת אפס המעשה שבעולם ההווה וההפסד. אולם אין אנו בני חורין לבטל את פרטי החוקים שניתנו על אודותיה, כגון שנבעיר אש, שנעבוד את האדמה, שנישא משא, שנבע לדין, נשפוט, נפדה פקדונות, נגבה חובות ונעשה שאר דברים שרשאים אנו לעשותם בימי חול. החג הוא סמל לחדוות הנפש ולהכרת תודה ל-להים.

(מתוך מאמרו של פרופסור יצחק גילת, השבת והלכותיה בכתבי פילון, יד לגילת, עמוד 97)

כאמור, מצאנו שתי גישות מרכזיות, כאשר הראשונה רואה באיסורי השבת פעולות יומיומיות ואילו השנייה מייחסת אותם דווקא למעשים מקצועיים. מחלוקת קדומה זו עוסקת בשאלה מחשבתית, ובעצם אפשר לנסח זאת כך – האם התורה דרשה "שבתה" או "השבתה". לפי הגישה האחת, המחייבת **השבתה**, בשבת האדם נדרש להתנתק מהתנהלותו היומיומית בעולם, וייתכן שהדבר יחייב הימנעות מביצוע פעולות שגרתיות רבות. מנגד, לפי השנייה, על האדם לקדש את השבת בכך שיחליף את עבודתו בימות החול בעבודת ה', דהיינו **בשבתה ממלאכה**⁵. לפי גישה זו, האיסור הוא לעבוד בשבת והמלאכות האסורות הן אלו שיש בהן גוון מקצועי ויצרני, ולפיכך העושה פעולה הדומה למלאכה, שהיא בגדר 'קלקול', לא יתחייב⁶. למותר לציין שהגישה השנייה מתיישבת היטב עם מצוות השבת בתורה (שמות כ, ט-יא): "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך", ובניגוד לכך – "ויום השביעי שבת לה' - להיך לא תעשה כל מלאכה [...]; כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר במ וינח ביום השביעי".

הגמרא (שבת מט, ב) דנה בשאלת מקור הלימוד של מלאכות השבת האסורות:

הא דתנן "אבות מלאכות ארבעים חסר אחת" – כנגד מי? **אמר להו רבי חנינא בר חמא** [אמורא בדור הראשון, תלמידו של רבי – א"א]: **כנגד עבודות המשכן**. אמר להו רבי יונתן ברבי אלעזר, כך אמר רבי שמעון ברבי יוסי בן לקוניא [מאחרוני התנאים – א"א]: **כנגד מלאכה ומלאכת שבתורה ארבעים חסר אחת**⁷ [...] תניא כמאן דאמר כנגד עבודות המשכן, **דתניא: אין חייבין אלא על מלאכה**

⁵ ראה רש"ר הירש שמות כ, י.

⁶ ראה במשנה שבת (מובאת בדף קה, ב).

⁷ מובא גם בירושלמי שבת ז, ב.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

שכיוצא בה היתה במשכן, הם זרעו ואתם לא תזרעו, הם קצרו ואתם לא תקצרו, הם העלו את הקרשים מקרקע לעגלה ואתם לא תכניסו מרשות הרבים לרשות היחיד, הם הורידו את הקרשים מעגלה לקרקע [...]

ייתכן שהמחלוקת בגמרא בין שני החכמים שחיו בסוף תקופת התנאים ובפתח תקופת האמוראים, מייצגת למעשה את שתי הגישות הנ"ל בנוגע לפשר איסורי השבת. לפי רבי שמעון ברבי יוסי בן לקוניא, חלה חובת השבתה כללית והאיסור הוא על ביצוע כל אחת מהמלאכות המופיעות בתורה, אף אם אלו יהיו שגרתיות ויומיומיות. ואילו הברייתא, ובעקבותיה רבי חנינא בר חמא, סבורים שאיסורי השבת נוגעים למלאכות יצרניות שהן עיסוק האדם בימות החול, ומהן עליו לשבות בשבת.

נשוב כעת לסידור אבות המלאכה והגדרתם המדויקת. משני קטעי המכילתא דרשב"י שהובאו לעיל נראה שהיא לא הכירה את המושג של ל"ט המלאכות אלא התייחסה לפעולות שעשויות להיאסר.⁸ הצורך להגדיר את הקטגוריות השונות של מלאכות שבת התעורר בעקבות הדיון במשנה הראשונה בפרק על דינו של מי שעשה כמה מלאכות ביחד. משכך נראה שאלמלא הצורך ההלכתי בחלוקה, במקום הגדרה ברורה של אבות ותולדות, הייתה עוברת מדור לדור רשימת מלאכות אסורות בשבת. על אף שהתנאים לא התייחסו מפורשות למחלוקת אודות מקורן של המלאכות במשנה, בתוספתא ובמכילתות; רמזים לדבר נשתלו לאורך הדיון בהגדרה ההלכתית של האבות:

ב. המכה בפטיש [...] **שכן מרדדין טסין לעבודת המשכן**

ו. הסורט סרטה [...] **שכן רושמין על קרשי המשכן** לידע אי זהו בן זוגו

(תוספתא שבת יא)

הכותב שתי אותיות [...] **שכך היו כותבין על קרשי המשכן** לידע איזו בן זוגו

(משנה שבת יב, ג)

במשנה ובתוספתא, היחס למלאכות המשכן הוא מעין צורת מלאכה שחל איסור לבצעה בשבת. כך, במקרים מסוימים, כדוגמת אלו שהובאו לעיל, הדמיון לפעולה שבוצעה במשכן עשוי להרחיב את גבול החיוב לפעולות נוספות מלבד דרך העשייה הרגילה של מלאכות מסוימות. המחלוקת אודות מקור העיקרון לפיו סיווגו את המלאכות, הוסיפה להעסיק אף את האמוראים. ולאור הדיון המובא בגמרא (שבת מט, ב – שצוטט לעיל) נראה שעובדה מוסכמת היא שהבסיס לל"ט המלאכות המוכרות לנו כיום הוא הפעולות

⁸ ע"י בהערה 1 לעיל.

היצרניות שבעבודת המשכן, בדומה לַרְמוֹז במשנה ובתוספתא, שכן נראה שהאמוראים בסוגיות השונות קיבלו הנחה זו כמובנת מאליה. אם כן, נראה שאופי החלוקה לאבות השונים, שיוך הפעולות לאבות ואף הגדרת ההיגיון המסדר העומד בבסיס החלוקה, מהווה דיון שהוכרע בשלב מאוחר יחסית, לאחר שהוסיפו לדון בו אף לאחר חתימת המשנה.

בעקבות האמור לעיל, נראה להסביר את תהליך קביעת המלאכות האסורות מבחינה כרונולוגית באופן הבא – משהתחזק הצורך בגיבוש כללים הלכתיים קבועים שיגדירו מה משמעות המונח "מעין מלאכה אחת" המופיע במשנה א בפרק⁹, חז"ל ניסו לברר מהי אותה "מלאכה יצרנית" שנאסרה בשבת – על מנת לייצר אבות-טיפוס לחיוב, ולשם כך נבחרה רשימת המלאכות שנעשו במשכן. לאחר מכן¹⁰ חילקו חכמים את הפעולות שידוע שנאסרו לאותן ל"ט המלאכות¹¹, ובמידת הצורך אף הגדירו את המלאכה במשנה באופן מעט שונה מכפי שנעשתה במשכן, כדי להתאימה לענייני שבת¹². חלוקת המעשים האסורים לאבות התבססה על הדמיון בצורת הפעולה ובתוצריה¹³. במשנה ב אבות המלאכה נקראו על צורת הפועל הספציפית שנאסרה לביצוע (זורע, חורש, קוצר וכו') ולא לפי צורת פועל (זריעה, חרישה, קצירה וכו') או עיקרון מופשט. ייתכן שהדבר נובע מכך שעצם החלוקה מעט

⁹ באופן דומה הסביר אפשטיין, "מבואות לספרות התנאים", עמ' 289.
¹⁰ בנוגע לאמירה שהחלוקה לאבות מלאכה התבצעה בשלב מאוחר ראה בדברי פרופסור יצחק גילת "פרקים בהשתלשלות ההלכה" עמוד 43. ראה גם את דברי הרמב"ן (שבת צו, ב) "אבל אנן לא שמעי' לי' לר"א דקרי' להו אבות ותולדות" – אותו רבי אליעזר שהשיב לרבי עקיבא שיש לחייב על תולדה במקום אב (משנה כריתות ג, י) ושנאמר עליו שלא אמר דבר שלא שמע מרבותיו. הגמרא בתחילת בבא קמא (ב, א) דנה בהבחנה שבין אבות ותולדות בשיטת רבי אליעזר, ומציעה שהאבות היו במשכן והתולדות לא, כלומר – למעשה אין שום השלכה לחלוקה זו. בנושא זה ראה 'תלמוד האגוד' לפרק שביעי בשבת עמוד 155.
 להבדיל, בספר היוכלות (ג, ו-יג) מפורטים איסורי השבת לפי מחברו הקדמון. אמנם איסורים אלו שונים משמעותית מהמוכר לנו כיום בהלכה היהודית, אך ניתן ללמוד מכך כמה דברים המייחדים את מסורת התורה שבעל פה. שתי דוגמאות לדבר: ראשית, ניתן לשים לב לכך שבפסוק יב שם נכתב שהעונש לכל אחת מהמלאכות זהה, ואין הפרדה לקטגוריות וסוגים שונים של מלאכות. דבר דומה ניתן לראות אף בדברי פילון האלכסנדרוני אודות השבת, ראה בספר 'יד לגילת', עמ' 97.

¹¹ במשנת רבי אליעזר נכתב "אבות מלאכות ארבעים חסר אחת, כולן למדין ממלאכת המשכן. מעשה חשב, מעשה רקם, מעשה ארג, מעשה רוקח, מעשה עבות, מעשה חרש, וכדומה להן". ייתכן שהחלוקה הפנימית של מלאכות המשכן לענפי מלאכה מקצועיים מבוססת על כללים קדמוניים שקבעו הגדרה עצמית של המלאכות ושאינם קשורים להתנהלות במשכן, אולם בשלב השני אותם הענפים מצאו את מקומם בתוך המסגרת של מלאכות המשכן.

¹² ראה לדוגמה בדברי הגמרא (שבת עד, ב) בנוגע למלאכת אופה: "והלש והאופה אמר רב פפא שבק תנא דידן בישול סמננין דהוה במשכן ונקט אופה תנא דידן סידורא דפת נקט". פרופסור גילת הציע שהגמרא כאן משלבת רשימת מלאכות אסורות קדומה בתוך 'המשנה', דהיינו שידוע היה שמלאכות הכנת הפת אסורות ולכן הן הובאו כך במשנתנו.

¹³ **צורת הפעולה** – כך משמע מכך שהמשנה דנה בפעולות מסוימות, ובפרט לאור ההבנה שמלכתחילה הייתה מעין רשימת מלאכות אסורות והיא הוטמעה במסגרת ל"ט האבות. ראה בתוספתא שבת יא, ב; יא, ו, וכן במשנה שבת יב, ג בנוגע לאפיון המלאכות – שם הדמיון הפיזי של פעולה למעשה שבוצע במשכן יאסור לבצעה בשבת. לדיונים נוספים על פעולות בעלות דמיון חיצוני ראה משנה שבת יב, א-ב; וכן בתוספתא שבת

ט, יז-יח, שהתייחסה לפעולות שונות שדומות מבחינה חיצונית כמלאכה אחת.
תוצרים דומים – הדבר עולה מהחופש שהמשנה נטלה לעצמה לשנות את שמה של מלאכת "מבשל" ל"אופה" על בסיס הדמיון בתוצאת המלאכה (כך משמע אף מדברי התוספתא שבת ט, יז-יח, שהוזכרה לעיל, שם אומנם מדובר בפעולות בעלות דמיון חיצוני, אך גם ייעודן דומה). אף בברייתא המובאת בגמרא (שבת עג, ב) "תנא הזורע והזומר והנוטע והמברין והמרכיב כולן מלאכה אחת הן" משמע כך, שכן הזומר והזורע אלו מעשים שונים ובכל זאת מתחייב עליהם מדין אותו אב. יתר על כן, דווקא בזומר הדעת נותנת שיש לחייבו משום קוצר, אולם ייעוד המלאכה לגידול הצמח בעצם גובר במידה מסוימת על הדמיון החיצוני.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

מלאכותית – לקיחת מעין רשימת פעולות יצרניות אסורות והכנסתן למסגרת הלכתית המגדירה כללי מלאכות בהתבססות על מלאכות המשכן¹⁴. כלומר, ייתכן שהפער בין הפעולות הספציפיות שנאסרו בתחילה לכללים המיועדים להגדיר קטגוריות שונות של מלאכות על בסיס מכנה משותף, הוא שהוביל למצב ביניים זה, שבו רשימה של קבוצות מלאכות מיוצגת על פי מעשים מוגדרים.¹⁵ לפי זה, מבואר מדוע במקרים מסוימים פעולות שידוע שנאסרו לא נכנסו לרשימת האבות, והתקיים לגביהן דיון מאוחר יותר בדברי חז"ל¹⁶. ואף לאחר תהליכים אלו, נראה שחלוקת המלאכות במשנה לא התקבלה על חלק מהתנאים, כדוגמת רבי יהודה:

תני בשם ר' יודה זרק ד"א בר"ה חייב. ר' יודה עבד ד"א בר"ה מלאכה בפני עצמה. על דעתיה דר' יודה מ' מלאכות אינון. וניתנין לא אתינן מתני' אלא מילין דכל עמא מודויי בהון

(ירושלמי שבת יא, א)

דתניא רבי יהודה מוסיף את השובט והמדקק

(שבת עה, ב)

בניגוד לטענותיהם של חלק מהחוקרים¹⁷ ובשונה מהנאמר לעיל, ייתכן שבמקביל לגישה זו, שכלל לא חילקה את המעשים האסורים בשבת לאבות מלאכה, אחרים קיבלו את מניין ה"ט ולפיו חילקו את המלאכות האסורות בשבת לקבוצות, כעולה מהירושלמי:

אמר ר' אבהו כתיב משפחת סופרים יושבי יעבץ (דברי הימים א, ב, נה) מה ת"ל סופרים אלא שעשו את התורה ספורות ספורות [...] אבות מלאכות ארבעים חסר אחת [...] ¹⁸

(ירושלמי שקלים ה, א)

¹⁴ נקודה מעניינת נוספת שיש לתת עליה את הדעת היא שהעיסוק באבות המלאכה במשניות בפרק ח במסכת אינו מסודר לפי המשנה בפרק שביעי, ואולי גם דבר זה מעיד על כך שהיא לא עמדה לפני אותם התנאים (או לכל הפחות לא כמקור מחייב), ואולי אף נכתבה לאחר המשניות הללו.

¹⁵ בגמרא (שבת עג, ב) מובאת דעה לפיה כל מלאכה שהייתה במשכן נמנתה: "הזורה הבורר והטוחן והמרקד היינו זורה היינו בורר היינו מרקד אביי ורבא דאמרי תרוייהו כל מילתא דהויא במשכן אף על גב דאיכא דרמיא לה חשיב לה".

¹⁶ ראה למשל בתוספתא (שבת ט) "יז. החופר והחורש והחורץ מלאכה אחת הדש והכותש והנופט מלאכה אחת התולש והקוצר והבוצר והמוסק והגודר והעודר מלאכה אחת הן; יח. המכבס והסוחט מלאכה אחת ר' ישמעאל בי ר' יוחנן בן ברוקה או' צבעים קבעו סחיטה מלאכה בפני עצמה". ראה גם בגמרא (שבת עה, א): "תנו רבנן הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת רבי יהודה אומר חייב שתים שהיה רבי יהודה אומר פצעה בכלל דישה אמרו לו אין פצעה בכלל דישה".

¹⁷ לדוגמא, בדבריהם של פרופסור אפשטיין ופרופסור גילת שהובאו לעיל.

¹⁸ ראה בפירושו 'עלי תמר' שם.

ובדומה, מביאה המכילתא (מכילתא דרשב"י ויקהל מסכתא דשבתא פרשה א') את דברי רבי: "דברים הדברים אלה הדברים אלו שלשים ותשע מלאכות שנאמרו למשה בסיני". ייתכן שגישתם של אותם התנאים שראו במניין המלאכות עניין קדום, נתקבלה להלכה כאשר התחדד הצורך בחלוקת המלאכות, וכך מצא מניין זה את דרכו למשנה¹⁹.

לסיכום, נראה שעיקר עיסוקם של התנאים במשניות, עסק בקודיפיקציה של אבות המלאכה, אך במקורות התנאיים לא קיים זכר לתולדות של אותם אבות.²⁰ לפיכך, בעת הגדרת האבות, עיקר הדגש ניתן למעשים יצרניים ספציפיים שנאסרו, וכפי שנזכר לעיל – כותרות המלאכות במשנה הן פעלים. אולם, ברור ש"מדקתני אבות מכלל דאיכא תולדות" (בבא קמא ב, א), אלא שהמשנה העדיפה להתמקד דווקא באבות בהתאם לאיסורים שהיו מקובלים אז, ומהם נלמדו התולדות. בנקודה זו אפשר לומר שגם לאבות שלא נכנסו למשנה יש תולדות, שכן עד לשלב החלוקה למלאכות נלמדו התולדות מכל המלאכות גם יחד. כך יוצא שיש אבות מלאכה שמופיעים במשנה, יש שלא מופיעים, וקיימות תולדות של שני סוגי האבות²¹.

ב. תקופת האמוראים – בין צורה לתכלית

רבי יוחנן ור"ש בן לקיש עבדין הוויי בהדא פירקא תלת שנין ופלוג. אפקון מיניה ארבעין חסר אחת תולדות על כל חדא וחדא. מן דאשכחון מיסמוך סמכון הא דלא אשכחון מסמוך עבדוניה משום מכה בפטיש [...]

(ירושלמי שבת ז, ב)

בעוד שהתנאים עסקו באבות המלאכה עצמם, האמוראים ניגשו לדיון אודות תולדותיהם²². כשם שהתנאים נדרשו לחלוקה הקטגורית עבור דין "תולדה במקום אב", האמוראים בחנו את מאפייני אבות המלאכה וגדריהם במטרה להתאים להם את התולדות המתאימות.

ב.1. התלמוד הבבלי

נוכח ההבנה על פיה הפעולות שנאסרו בשבת הן מלאכות בעלות תועלת, סייגו האמוראים בבבלי את האיסור למקרים שבהם האדם כיוון לתוצר מסוים וביצע את המלאכה בצורה

¹⁹ אך הדבר קשה. שהרי, הן מהמקורות התנאיים והן ממקורות מוקדמים מקבילים, נראה לעניות דעתי שהחלוקה לל"ט המלאכות קיבלה בלעדיות על הגדרת דיני שבת רק בתפר שבין חתימת המשנה לראשית תקופת האמוראים.

²⁰ יש שמצאו רמזים לתולדות במספר מקורות תנאיים, ראה לדוגמה בתוספות שבת ב, ב ד"ה מי לא.

²¹ הגאונים וראשוני הראשונים מתייחסים אף הם לתולדות של פעולות שאינן נכללות במשנת ל"ט אבות, אמנם הם התייחסו לדבר כ"תולדה דתולדה" אך למעשה נראה מהגמרא שמדובר על תולדות של אותם האבות שלא נבחרו לייצג את המלאכות והובאו רק בברייתות שמזכירות את אבות המלאכה המקבילים. ראה תשובות רב נטרונאי גאון סימן תיחא, ורבנו חננאל (שבת עג, ב) שכתב "דיש תולדה לתולדה".

²² לעיון בהשתלשלות המושג בספרות האמוראית, עיין במאמרו של נח עמינח, "אבות ותולדות במלאכת שבת", סידרא כד-כה.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

מקצועית שאינה פעולה יומיומית-מותרת, כפי שיבואר לקמן²³. בעקבות החשיבות שבתועלת המלאכה לא יוטל חיוב על עשיית פעולה שלא יצרה תיקון משמעותי²⁴. את הדמיון בתוצאת הפעולה כשלעצמה או בצורתה החיצונית, החליף הדמיון בין כוונת האדם לבין כוונתו של מי שעשה את פעולת-האב. כך, לדוגמה, מי שהניח מקל על גבי האש במטרה להקשותו יתחייב מפני שהתכוון לכך שהמקל יתרכך תחילה (או לבישול הנוזלים המצויים בו)²⁵, בדומה לכוונת המבשל, וכן עוד על זה הדרך ביתר המלאכות²⁶. למעשה, יוצא שאב המלאכה הוא המייצג של פעולות בעלות כוונה מסוימת, והוא נבחר מכיוון שהיה במשכן²⁷. לעניות דעתי החידוש שבתלמוד הבבלי ביחס לדברי התנאים בא לידי ביטוי בדיון על הכאה בפטיש על הסדן (שבת קג, א). בעוד שהמשנה תראה בהכאה בפטיש אסורה מצד הדמיון בפעולה עצמה, האמוראים לשיטתם תמהו "מאי קעביד" – מה התיקון בדבר ומדוע המעשה נחשב למלאכה.

נשוב להגדרת הפעולות. כאשר הגמרא עוסקת בבחינת אבות המלאכה השונים ותולדותיהם, בוחנת היא את אופן ביצוע אותה המלאכה ואת מטרתה. נביא לכך מספר דוגמאות:

זורע – במסגרת בירור דינה של מלאכת הזורע בשבת, דנה הגמרא (שבת עג, ב) בגדריה ההלכתיים:

תנא: הזורע והזומר והנוטע והמבריך והמרכיב – כולן מלאכה אחת הן. מאי קא משמע לן? [הא קא משמע לן] העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת אינו חייב אלא אחת. אמר רבי אחא אמר רבי חייא בר אשי אמר רבי אמי: זומר חייב משום נוטע, והנוטע והמבריך והמרכיב חייב משום זורע. משום זורע אין, משום נוטע לא? אימא אף משום זורע. אמר רב כהנא: זומר וצריך לעצים חייב שתים, אחת משום קוצר ואחת משום נוטע. אמר רב יוסף: האי מאן דקטל אספסתא חייב שתים, אחת משום קוצר ואחת משום נוטע. אמר אביי: האי מאן דקניב סילקא חייב שתים, אחת משום קוצר ואחת משום זורע.

²³ ראוי להבחין בין המושג 'ההיגיון העצמי שבמעשה' לבין המושג 'כוונת עושה המלאכה'. גם במקורות התנאיים מצאנו התייחסות לצורך במחשבה שתעמוד בבסיס פעולה כדי שתיאסר (ראה למשל תוספתא שבת יב, ז).

²⁴ ראה לדוגמה במלאכת בונה (שבת קב, ב – קג, א), בה החיוב מוטל על יצירת עצם חדש.

²⁵ ראה שבת עד, ב, משם עולה הרושם שכוונת הפועל במעשה היא זו שמגדירה את השיוך למלאכה, ומכיוון שהוא מעוניין בכך שהמקל יתרכך תחילה, הוא יתחייב כמבשל.

²⁶ ראה לדוגמה במלאכת טוחן (שבת עד, ב), שם הפעולות שנכללות תחת האב מכוונות לפירוק עצם לחתיכות קטנות. וכן מכך ששריפת בת כהן נחשבת כהבערה (שבת קו, א) אף על פי שאין שם אש אלא בדיל רותח, מכל מקום מכיוון שהפעולה מכוונת לפגוע בה באמצעות כוח החום והכילוי של האש – הרי שהמוציא להורג יחשב כמבעיר.

²⁷ השווה לדברי הגמרא בתחילת מסכת בבא קמא (ב, א), בנוגע לאבות ותולדות במלאכות שבת ובניזקין. ראה אוצר הגאונים (פירושים) עג, ב – עד, א, ופרופסור אברהם גולדברג, פירוש למשנה, שבת ז, ב. מעניין לראות את דברי הגאונים (תשובות רב נטרונאי גאון – ברודי (אופק) תשובות פרשניות סימן תעז): "וקרי ליה תולדה לאי עביד שתי אבות בהדי הדדי מתחייב על תרויהו, ואם עביד אב ותולדתה על אב מתחייב ועל תולדה מיפטור", דהיינו שלאב קיימת חשיבות גם מבחינת הדינים, אם כי לדבר אין השלכה משמעותית.

בתחילת הדברים בוחנת הגמרא את גבולותיה של מלאכת הזורע לאור דברי הברייתא²⁸: "הזורע והזומר והנוטע והמבריך והמרכיב כולן מלאכה אחת". פעולות אלה, שחלקן דומות חיצונית לזריעה וחלקן לא, יחייבו את עושיהן כזורע. בעקבות דברי הברייתא ייחסה הגמרא אף את המבריך והמרכיב לזורע ולנוטע.²⁹ דהיינו, שמאחר והנטיעה הוגדרה כזריעה אף היא בעקבות הדמיון הבולט בין כוונת האדם בשתייהן, דבר זה מחדד את הגדרת הכוונה שעומדת ביסוד מלאכת הזריעה, ומושג הכוונה המורחב יאסור אף את המרכיב והמבריך. אפשרות אחרת היא להסביר שפעולות אלו יהיו תולדות הנוטע שהוא עצמו תולדת הזורע³⁰. החשיבות שייחסה הגמרא למטרת הפעולה הובילה לכך שבמקרים מסוימים, כדוגמת מקרה זה, האיסור לבצע מעשה מסוים יחול מחמת שתי מלאכות שונות, בהתאם למטרותיהן. כך, הלכה למעשה, מועבר הדגש מצורתה הפיזית של הפעולה לעבר כוונת העושה, שהיא זו שגם תשפיע על חיובו.

חורש – לאחר מכן, מרחיבה הגמרא (שם) את העיסוק במלאכת החרישה:

והחורש. תנא: החורש והחופר והחורץ כולן מלאכה אחת הן. אמר רב ששת: היתה לו גבשושית ונטלה - בבית חייב משום בונה, בשדה חייב משום חורש. אמר רבא: היתה לו גומא וטממה - בבית חייב משום בונה, בשדה משום חורש. אמר רבי אבא: החופר גומא בשבת ואינו צריך אלא לעפרה פטור עליה, ואפילו לרבי יהודה דאמר מלאכה שאינה צריכה לגופה חייב עליה - הני מילי מתקן, האי מקלקל הוא.

גם כאן בולטת הבחנת הגמרא בין המקרים השונים על בסיס ייעוד המעשה, שבמצבים ובמקומות שונים האדם יתחייב עליו משום מלאכות שונות. כלומר, מלבד דין 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', שדורש עיון נפרד, הגמרא תולה את החיוב בכך שנעשתה מלאכה היוצרת תיקון באופן מכוון. בניגוד לפעולות הספציפיות שנאסרו במקורות התנאיים מדין חורש, הגמרא הרחיבה את הרשימה על בסיס הכוונה, וביססה על מושג זה את גוף החיוב.

בורר – במלאכת הבורר (שנידונה בשבת עד, א) באה לידי ביטוי מגמה נוספת. הדיון בגדרי הברירה האסורה נסוב בעיקר על צורתה הפיזית ופחות על הכוונה, לכאורה באופן הפוך מהמגמה ביתר המלאכות שהובאו. אולם, עיון נוסף עשוי לשנות את אופן הבנת הדברים ולהציג את מגמת הגמרא באור שונה. גדרי מלאכת הבורר בגמרא (חל איסור לברור בכלי, לאחר זמן ועל ידי הוצאת הפסולת מתוך האוכל) מבטאים את ההבדל שבין אופן עשיית המלאכה המקצועית, שבמסגרת השביתה יש להימנע ממנה, לבין פעולה שגרתית שהותרה

²⁸ שבת עג, ב.

²⁹ ואכמ"ל לגבי ייחוס הזמירה לזריעה.

³⁰ ראה באוצר הגאונים (פירושים) על אתר, אמנם שם סברו חלק מהמפרשים שמדובר בתולדה של תולדה, אך אין הדבר מוכרח ואפשר להסביר כאפשרות הראשונה.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

בשבת. ראייה לדבר משמש האיסור לברור בקנון ותמחוי, שכן אם מלכתחילה כל ברירה שנעשית בכלי באשר הוא הייתה נאסרת, היה ראוי לומר שכל פעולת ברירה נאסרה בין אם היא מלאכה ובין אם לאו, למעט מעשי האכילה שהותרו. אלא שמסוגיית הגמרא משמע שמדאורייתא נאסר לברור בכלים המקצועיים שהדרך לברור בהם (נפה וכברה) ואילו חכמים הרחיבו את האיסור גם לכלים אחרים (קנון ותמחוי) על מנת להרחיק מן האיסור³¹. כלומר, ייתכנו מקרים שבהם עשיית המלאכה לצורך ייעודה השגרתי לא תיאסר כשלעצמה, אלא רק אם זו תיעשה באופן מקצועי.

בהתאם לנאמר, תליית מלאכות השבת שנאסרו במושג 'מלאכת מחשבת' ישפיע בדרכים נוספות על גדר המלאכות וייצור גדר פטור חדשים. בעקבות המשנה (שבת קה, ב), הרחיבה הגמרא (שם קו, א) את העיסוק בדינו של המקלקל בשבת שפטור. אם החיוב מוטל על מלאכה יצרנית נראה לומר שכל פעולה שמזיקה יותר משהיא מועילה לא תחייב את עושייה. אולם, הגמרא סייגה את הפטור למקלקל כך שיחול רק על מי שאינן במעשיו הגשמה של מטרה מוגדרת, כך, דינו של אדם שקרע בגד כדי להרגיע את רוחו או שהיה מעוניין בנזק יהיה חמור יותר מאשר מי שקרע בלא תכלית ממשית, משום שהדבר לא נחשב לקלקול³². נראה לעניות דעתי שכל אלו הם יישומים של מגמת הגמרא לחלק בין פעולה בעלת תכלית יצרנית שתחייב את עושייה לבין מעשים שלא ייחשבו כ'מלאכת מחשבת'.

לסיכום, לאחר חתימת רשימת אבות המלאכה, עבר התלמוד הבבלי לעיסוק בגדרי המלאכות ובחלוקת הפעולות האסורות שלא נכללו במשנת האבות לקטגוריות שבמשנה. בעקבות ההבנה על פיה הפעולות שנאסרו בשבת הן מלאכות יצרניות ובעלות תכלית, סייג הבבלי את האיסור למקרים שבהם האדם כיוון לתועלת מסוימת וביצע את המלאכה בצורה שאינה פעולה יומיומית-מותרת אלא באופן מקצועי. חלוקת המלאכות לאבות תתבסס על הדמיון בין כוונת עושה פעולת התולדה לבין הכוונה שבעשיית פעולת האב.

ב.2. התלמוד הירושלמי

בשונה מהבבלי, התלמוד הירושלמי שם את עיקר הדגש על 'מהות המלאכה' במקום הדקדוק בפרטי הדינים ביחס לדרך ההתנהלות המקצועית ובחינת כוונתו של הפועל. נבחן מספר דוגמאות לנושא מדברי הירושלמי:

³¹ ראה גם בשלטי גיבורים על הסוגייה; בית יוסף אורח חיים שיט, א; שולחן ערוך הרב שיט, א.
³² בדומה לברירה, גם כאן הקלקול(ה/הפסולת) אינם מוגדרים באופן אובייקטיבי אלא סובייקטיבי. ייתכן שלפי זה מבוארת התעקשות הגמרא (שבת קה, ב) שלא להסביר שקיימת מחלוקת תנאים בנוגע לדין "מקלקל" ובמקומו לתלות את העניין במחלוקת בעניין מלאכה שאינה צריכה לגופה. דהיינו, הגמרא כביכול תירגמה את דברי המשנה למושגים האמוראיים שמבוססים על כוונה, ולעיתים, כנגד מה שנראה פשט המשנה. ראה 'מקורות ומסורות – שבת' על הסוגייה.

החופר החורץ הנועץ המדייר המעדר המזבל המרכב המרובץ המפעפע גושים. המברה בחרשים. המציית את האור בחישת קנים ובאגד תמרים וכרבי זעירא אמת המים שהיא מכשרת צדדיה לזריעה. המסקל. הבונה מדריגות. הממלא את הנקעים שתחת הזיתים. והעושה עוגיות לגפנים. וכל דבר שהוא להניית קרקע חייב משום חורש [...] הנוטע המבריך המרכיב המקרסם המזרד המפסל המזהם המפרק המאבק המעשן המתליע הקוטע הסך והמשקה והמנקב והעושה בתים וכל דבר שהוא להבחיל את הפירי חייב משום זורע. זעירא בר חייא בר אשי בשם כהנא הנוטע בשבת חייב משום זורע.

(ירושלמי שבת ז, ב)

בניגוד לבבלי, שהתייחס ישירות למאפייני אב המלאכה, הירושלמי דן במאפיינים של הרובד הרעיוני והמופשט של הפעולה³³. אין הירושלמי דן מפורשות בכוונת עושה הפעולה אלא בייעוד המעשה כשלעצמו ובתיאור מופשט של התהליך. דבר זה עולה הן מתיאור ההגדרה שנתנו רבי יוחנן וריש לקיש למלאכת מכה בפטיש,³⁴ והן מהמשך דברי הירושלמי:

המציית את האור בחישת קנים ובאגד תמרים [...] וכל דבר שהוא להניית קרקע חייב משום חורש [...]

רבנן דקיסרין אמרין ההן דצייד כוורא [קרבן העדה: "דצד דגים"] וכל דבר שאתה מבדילו מחיותו חייב משום קוצר [...]

כל שהוא נוגע באוכל חייב משום מעמר. בקליפה משום דש [...] רקק והפריחתו הרוח חייב משום זורה וכל דבר שהוא מחוסר לרוח חייב משום זורה.

(ירושלמי שבת ז, ב)

בדומה לדיונים בבבלי, גם הירושלמי נדרש לעיסוק במקרי הקצה שבין המלאכות השונות ולשרטט את הקו המפריד בין מלאכה אחת לרעותה. אולם, בשונה מהבבלי, הירושלמי לרוב לא דן בדרך ביצוע המלאכה או בכוונת האדם העומדת בבסיס מעשה נקודתי, אלא באופי הפעולה ובתהליך שהיא עושה³⁵, ועל פי תיאורים אלו חילק את המלאכות לקטגוריות השונות. לכן, כפי שנוכחנו לראות, שליית דג מהמים תיחשב לקוצר והדלקת אש לחורש, כיוון שהכול הולך אחר הרעיון שבמלאכה. בעקבות כך, יש שהסבירו

³³ ראה בספרו של נח עמינח, "עריכת מסכתות שבת ועירובין בתלמוד הבבלי", עמוד 25.
³⁴ ראה בירושלמי שבת ז, ב, שם האיפיון למעשה לא מבוסס על דמיון פיזי או מקצועי אלא על קריטריון אחר ומופשט.
³⁵ לעניות דעתי זוהי הסיבה שהירושלמי (שבת י, ה) ראה בהוצאת המת (שיש לו ריח רע) מן הבית מלאכה הצריכה לגופה, שהרי המוציא מעוניין בתהליך של העברת המת וריחו מן הבית החוצה; להרחבה ראה בנספח למאמר.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

שהתלמוד הירושלמי לא קיבל את המושג 'פסיק רישיה', שמעצם הגדרתו שם דגש על תוצרי הפעולה וכוונת הפועל על חשבון צורת המעשה³⁶. דומני שמגמה זו, המפתחת ומעיינת בהגדרותיהם של אבות המלאכה היא למעשה המשך ישיר של ההתייחסות התנאית לאבות המלאכה כפעולות אסורות מצד עצמן³⁷.

עניין נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא התייחסות הירושלמי (שבת ב, ה) לשתי מלאכות שנעשות ביחד, כאשר האדם הדליק אש מתחת לקדירה וגרם בכך לבישול תוכנה. הדבר מצוי במחלוקת אמוראים, האם דנים את זה כאיסור אחד או כשניים. דהיינו – האם מתייחסים לפעולת ההבערה, להדלקת האש מצד עצמה וגם לבישול מצד עצמו, או שהולכים אחר הגדרתה הרחבה של המלאכה כההליך שעניינו בישול ומחייבים משום אב זה בלבד. למסקנה נראה שהירושלמי העדיף את האפשרות השנייה, ששמה דגש על המלאכה כהליך.

לסיכום, נראה שבניגוד לבבלי, שדן במאפייני המלאכה המקצועית על בסיס גדריה המקצועיים וכוונת האדם, הירושלמי שם דגש דווקא על המלאכה כשלעצמה – על צורת הפעולה שבה היא נעשית (מבחינה חיצונית)³⁸ ועל מהותה וייעודה. לפי ההבחנה הזו, ייתכן שגם הבנת אופן החלוקה של התולדות לקטגוריות של אבות המלאכה וכן הדינים במצבים ייחודיים, ישתנו בהתאם ויתבססו על המעשים עצמם יותר מאשר על כוונת האדם ומקצועיותו.

ג. תקופת הראשונים – הגדרות עקרוניות

ג.1. בעלי התוספות

בעלי התוספות המשיכו במגמת הבבלי ותלו את החיוב בכוונת האדם ובייעוד מעשיו – ואף פיתחו מגמה זו. נראה שלשיטתם, נוכח העובדה שחובתו הדתית של האדם לשמור את השבת היא שעומדת בבסיס איסורי המלאכה, הוא יתחייב רק אם התכוון למעשיו. אפשר להציע שעניין זה בתפיסתם נובע מהעובדה שחילוק המלאכות בא לידי ביטוי בכל הנוגע לקביעת חיובי המזיד והשוגג, וחלוקת המלאכות הוזכרה בהקשרים אלו. בעלי התוספות קישרו את המלאכות לדעתו של האדם הפועל, והן למעשה משמשות בתפיסתם כבסיס לאפשרות ההתראה במחלל שבת:

³⁶ כך אפשר להסביר בדברי הרשב"א (שבית קז, א ד"ה תוספתא), שהסביר על פי הירושלמי שאפשר לסגור את דלת הבית גם כאשר קיימת כוונה לצוד את הצבי שבתוכו; תלמוד האגוד – שבת, פרק שביעי, עמ' 217-218.

³⁷ ניתן אף למצוא ראייה לדבר מדברי הירושלמי (שבת ג, ה), האומר ש"איזהו תבשיל ברור כל שהאור מהלך תחתיו", שם פותחה פעולת הבישול על בסיס צורתה החיצונית וההליך שהיא עושה ולא על פי תוצריה, או לפי קריטריונים שרירותיים כ'כלי ראשון' ו'כלי שני'. ייתכן שצמצום הבישול לכדי הנחת התבשיל על האש מהווה אף אמירה רעיונית לגבי המלאכותיות והיצירה האנושית האסורות את הבישול.

³⁸ ראה בריית רבי חייא בירושלמי שבת ז, ב, לגבי הזיהוי של פעולות שונות שכוללות הורדת עצמים מן האילן תחת מלאכה אחת.

משום זורע – אין להוכיח מכאן דצריך להתרות אתולדה משום אב דהא לא קאמר שצריך להתרותו משום זורע אלא דאם התרה בו משום זורע דחייב אבל בריש פרק תולין (לקמן קלח.) משמע קצת דצריך להתרות אתולדה משום אב דקאמר משמר משום מאי מתרינן ביה (שיהא חייב) רבה אמר משום בורר רבי זירא אמר משום מרקד וגם זה יש לדחות דהכי פירושו משום מאי מתרינן ביה שיהא חייב רבה אמר משום בורר אבל אם התרו בו משום מרקד פטור כיון דמתרהו משום דבר שאינו דומה לו הוא סבר שהוא מלעיג בו ופטור אבל אם התרה בו סתם אל תשמר חייב ונראה שגם ר"ח רוצה לפרש כן ועוד ראיה דברישי בבא קמא (דף ב, א) קאמר ולר' אליעזר דמחייב אתולדה במקום אב אמאי קרי ליה אב ואמאי קרי ליה תולדה ולא משני דלהכי קרי ליה אב דצריך להתרות אתולדה [משום] אב.

(תוספות שבת עג, ב)

התראת החוטא הפוטנציאלי היא למעשה השימוש ההלכתי המרכזי שנובע ממשנת האבות. למידת התולדות מחלקת את כלל מעשי חילול השבת, ומשווה בין הכוונה שבעשיית אבות המלאכה לכוונה הדרושה כדי לחייב על התולדות, וכך למעשה נוצר האיסור. כאשר מתרים באדם על עשיית מלאכה, למעשה מודיעים לו שהוא עושה פעולה שמכוונת לתכלית מסוימת והיא אסורה, ובמידה והוא לא יוכל לזהות את תכלית מעשיו עם המלאכה שעליה הוא הותרה, לא ניתן יהיה לחייבו.

במספר מקומות בחנו בעלי התוספות את אופי הכוונה העומדת בבסיס המלאכות –

רבי שמעון פוטר – נראה לר"י דמלאכה שאינה צריכה לגופה קרי כשעושה מלאכה ואין צריך לאותו צורך כעין שהיו צריכין לה במשכן אלא לענין אחר כי הצורך שהיתה מלאכה נעשית בשבילו במשכן הוא גוף איסור המלאכה ושורשו.

(תוספות שבת צד, א³⁹)

ולא חיישינן למלאכת מחשבת דמקלקל דעלמא לא מיפטר אלא משום מלאכת מחשבת כדאמר בספ"ק דחגיגה (דף י, ב) ומתעסק דהכא היינו דבר שאין מתכוין כיון דאין מתכוין כלל למלאכה מותר.

(תוספות שבת עה, א⁴⁰)

³⁹ השווה תוספות חגיגה י, ב ד"ה מלאכת מחשבת; שבת לא, ב ד"ה וסותר; צד, א ד"ה שהחי נושא את עצמו. ⁴⁰ השווה לתוספות שבת קי, ב ד"ה תלמוד לומר. דוגמאות נוספות לעניין הכוונה מצאנו בדברי התוספות אף במקומות נוספים: שבת עג, א ד"ה אלא לאו; עה, א ד"ה טפי ניחא; מו, ב ד"ה דכל היכא; מח, ב ד"ה וכי מה; מא, ב ד"ה מיחם שפיניה; כריתות יט, ב ד"ה הב"ע.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

לגבי שבת מלאכת מחשבת אסרה תורה כיון דמתקן בגופו של דבר שעושה אותו אף על פי שקילקולו יותר על תיקונו [...] ואף על פי שקילקולו יותר מתיקונו חייב כיון דתיקן בגופו של דבר דשחיטתו מוציא אותו מידי איסור אבר מן החי לבני נח.

(ספר הישר לרבנו תם (חלק החידושים) סימן רצ"א)

מדבריהם נלמדים מספר עקרונות הנוגעים להגדרת המלאכה, שיש לעיין במסכת לאורם. האחד, עיקר המלאכה הוא התוצר שלה, שמגדיר את אופי האיסור; השני, החיוב תלוי בכך שהאדם כיוון לעשיית מלאכה כלשהי בשבת; שלישית, מלאכה מחייבת היא זו שגרמה לתיקון ממשי במציאות, אף אם אליו נלווה קלקול משמעותי – עצם הימצאות התיקון הוא שיוביל לחיוב עליה⁴².

הכוונה גוברת על המעשה הפיזי בכל הנוגע להגדרת המלאכה, והיא מפיתה בו חיים ומגדירה את ייעודו. כוחה של הכוונה יוכל לפרש את מעשי האדם כל עוד אפשר לראות בפעולה אמצעי להשיג מטרה מכוונת. סתירה בין המעשה לכוונה, יגרום לה לאבד את שליטתה עליו ואולי אף להשפיע על החיוב⁴³.

באופן שיטתי טענו בעלי התוספות שאבות המלאכה בשבת הן המלאכות שהיו במשכן, ועל פי הנזכר לעיל, נראה שהמלאכה האסורה היא זו שנעשית לאותו הצורך שהיה במשכן. הלימוד ממלאכות המשכן לדידם לא יוצר מסגרת בת-שינוי ועקרונית בלבד, רשימה יוצרת שקובעת את זהות המלאכות ואופי האיסורים, ואשר על פיה יישק דבר. עניין זה נזכר בתוספות במקומות רבים:

ה"ג הך דהואי במשכן חשיבא קרי ליה אב הך דלא הואי במשכן חשיבא קרי ליה תולדה - ולפי הך גירסא בא לאפוקי כמה מלאכות שלא היו חשובין והיו במשכן דתולדות ניהו ולא אבות מלאכות [...] הך דהוה במשכן וחשיבא קרי ליה אב הך דלא הוה במשכן ולא חשיבא קרי ליה תולדה ולפי גירסא זו צריך לומר דבעי תרתי אבל חשיבא ולא הוה במשכן או איפכא הוי תולדה.

(תוספות בבא קמא ב, א)

⁴¹ השווה תוספות שבת קו, א ד"ה חוץ מחובל ומבעיר.

⁴² לעניות דעתי, מדברי התוספות בסוגיית "המקלקלים" (שבת קו, א) עולה שהקלקול והתיקון המדוברים נדרשים להימדד בכלים אובייקטיביים ולהיות ניכרים במציאות.

⁴³ ראה בתוספות (עג, ב ד"ה זומר): "זומר וצריך לעצים חייב שתיים – והא דאמר בפ' זה בורר תו חזויה לההוא גברא דהוה קא כסח אמר להן כהן וזמיר אמרו ליה יכול לומר לעקל בית הברד אני צריך [...] מיירי בכה"ג שאין האילן מיתקן בכך אלא מתקלקל", וכן בתוספות (קז, א ד"ה הצדן לצורך): "הצדן לצורך חייב – [...] בכל חיובי דשבת נמי לא מחייב ר"ש אלא לצורך ואומר ר"י דלהכי תנא ליה הכא לאשמעינן דבשאר שקצים ורמשים שאין להן עור צריך שיתכוין לשום צורך דסתמיה לאו לצורך קיימי".

יש מלאכות דהוּו במשכן כגון מנכש ומשקה זרעים דלא חשיבי ולא הוּו אבות וכן אי גרסינן דהוּוּו במשכן וחשיבא קרי לה אב אבל אי גרסי' הך דהוּוּו במשכן חשיבא וקרי לה אב הך דלא הוּוּו במשכן לא חשיבא וקרי לה תולדה לפי זה התולדות לא היו במשכן.

(תוספות שבת צו, ב⁴⁴)

החלוקה לאבות ותולדות לא תלויה בגוף המעשה אלא במלאכות שנעשו במשכן, כאשר לחשובות שבהן קראו אבות. התבססות בלעדית על מלאכות המשכן תגדיר רשימה הכוללת, בין היתר, מלאכות הדומות אחת לשנייה מחד ופערים גדולים בין התולדות לאבות מאידך. לצורך הגישור וההתמודדות עם רשימה שלא מכסה את כל המלאכות שיש לאסור, השתמשו בעלי התוספות ברשימות של המלאכות המקבילות לאבות מסוימים שהובאו בברייתות. אך במקום לקרוא למלאכות אלו שלא היו במשכן 'אבות' היא הפכה אותן למעין תולדות-על שמגדירות קטגוריות-משנה של מלאכות בתוך האב הכולל. כך, המבריך יתחייב משום נוטע, שהיא עצמה תולדת הזורע והוא גם יתרה כנוטע ואילו אם יתרו בו משום זורע הוא עשוי להיפטר. הדבר נובע משימת הדגש על דעת האדם, ולכן, אם בעת ההברכה האדם רואה עצמו כנוטע ולא כזורע (שנראה רחוק יותר), אם יתרה על אותה המלאכה מדין אב שאינו דומה לה, ההתראה לא תסייע לבחינת וחיודר רצונו – שכן החוטא יסבור "שמלעג הוא לו"⁴⁵. לדבריהם, אפשר שיהיו תולדות-על נוספות מלבד אלו המופיעות בגמרא, אם ימצאנה פעולות משמעותיות השייכות לאב שמסתעפות מהן תולדות שלא מקושרות ישירות לאב.

בעניין אחר, תוצאה שתנבע בהכרח מפעולה כלשהי תיחשב "פסיק רישיה", ולפי בעלי התוספות הדבר עשוי להעיד שהפועל מעוניין בה, וזה המודד המשמעותי לעניין איסורי שבת⁴⁶. כך גם נראה להסביר את דברי התוספות בסוגיית מתעסק (שבועות יט, א ד"ה פרט למתעסק), שפטר אדם שהמלאכה שביצע לא הובילה לתוצאה אליה כיוון משום שזו לא מלאכת מחשבת שחייבים עליה בשבת.

⁴⁴ ראה גם בתוספות שבת ב, א ד"ה פשט; צג, ב ד"ה שהחי; לא, ב ד"ה וסותר; עג, ב ד"ה מפרק; מט, ב ד"ה ואתם. מעניין לשים לב שהמילה 'משכן' נזכרת למעלה מ-100 פעמים בתוספות על מסכת שבת.

וקשה, שכן הגמרא הסבירה שהחלפת ה'מבשל', שהיא המלאכה הקלאסית שגם הייתה במשכן, ב'אופה' במשנה נעשתה בשל צורך הנוגע לרשימת 'סדורא דפת' המוכרת לנו שהמשנה החלה למנותה. ולכאורה הדבר סותר את הכלל על פיו המלאכות בשבת הן אלו שנעשו במשכן. ולכן השיב הרא"ש בתוספותיו (שבת עד, א): "ומשני תנא סדורא דפת נקט ולא חשש למתני העיקר כיון דאופה נמי הואי במשכן אבל משום סדורא דפת לא הוה תני דבר שלא היה במשכן כלל", כלומר שגם אפייה הייתה במשכן ולכן הגמרא מנתה את רשימת ה'סידורא דפת' לפי הסדר. אולם, עדיין אין הדבר מחוור, שהרי אם כן – מהי שאלת הגמרא (עד, ב) "שבק תנא דידן בישול סמננין דהוה במשכן ונקט אופה?", ממנה משמע שלא הייתה אפייה במשכן.

⁴⁵ מהר"ש א חידושי הלכות שבת עג, ב; מהר"ם בנעט שם.

⁴⁶ וכן כתבו בתוספות (יומא לד, ב ד"ה הני מילי): "פסיק רישיה הוא שאי אפשר בשום ענין כשחותה שלא יובערו התחתונות וכיון דהוי פסיק רישיה כמתכוין דמי".

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

גישתם של בעלי התוספות, הרואה במלאכות חלוקה בכוונת האדם, שמה דגש על תוצר המלאכה ועל הייעוד היצרני שלה ולומדת את התכליות האסורות מהמשכן, נובעת לעניות דעתי מהגדרת המלאכות האסורות כמעשים יצרניים חשובים ומהתייחסות לשבת כיום של שביתה מיצירה. לאחר ששת ימי הבריאה, הפקיד ה' את המשימה להמשיך ולפתח את העולם בידיו של האדם, והוא כביכול "ממשיך את מעשה הבריאה" באמצעות מלאכות המגלמות ומיישמות את רצונו בעולם. השבת היא למעשה העתקת דפוס הבריאה והיצירה ה-לוהי, המורכב משישה ימי יצירה ויום שביעי של שביתה מהם, ודבר זה ישפיע על אופי האיסורים.⁴⁷

ג.2. הרמב"ם

לאור המקורות התנאיים ושני התלמודים, פילס לו הרמב"ם דרך ייחודית בהגדרת אבות המלאכה ותולדותיהן, דרך המתייחסת הן לצורתה הפיזית של המלאכה והן למאפייניה המופשטים. את העיון בשיטתו יש להתחיל במניין המלאכות (שבת ז, א), שם – כפי שהבחין ה'מגיד משנה' (ז, א) – מנה הרמב"ם את המלאכות על בסיס שמות הפעולה (הקצירה, החרישה וכו') ולא לפי צורות פועל (הקוצר, החורש וכו'). דומני שהדבר מהווה צוהר ראשוני להבנת שיטתו העקרונית, שאומנם מבססת את איסורי המלאכה בשבת על מלאכות המשכן, אך במקום לראות בפעולה הממשית שנעשתה במשכן את אב המלאכה, מרחיבה את השורות וכוללת כחלק מאבות המלאכה פעולות בעלות תכלית זהה או שעושות תהליך זהה למלאכות המשכן. התולדות, לעומת זאת, אלו פעולות שדומות לאחד מן האבות שנאסרו בשבת, בהתאם לקריטריונים שיידונו לקמן. נעיין בדברי הרמב"ם:

ב. כל אלו המלאכות וכל שהוא מענינם הם הנקראין אבות מלאכות, כיצד הוא ענינן, אחד החורש או החופר או העושה חריץ הרי זה אב מלאכה, שכל אחת ואחת מהן חפירה בקרקע וענין אחד הוא.

ג. וכן אחד הזורע זרעים או הנוטע אילנות או המבריך אילנות או המרכיב או הזומר, כל אלו אב אחד הן מאבות מלאכות וענין אחד הוא, שכל אחת מהן לצמח דבר הוא מתכוין.

ד. וכן אחד הקוצר תבואה או קטנית או הכוצר ענבים או הגודר תמרים או המוסק זיתים או האורה תאנים, כל אלו אב מלאכה אחת הן, שכל אחת מהן לעקור דבר מגידוליו מתכוון, ועל דרך זו שאר האבות.

ה. התולדה היא המלאכה הדומה לאב מאלו האבות, כיצד המחתיך את הירק מעט מעט לבשלו הרי זה חייב שזו המלאכה תולדת טחינה, שהטוחן לוקח גוף אחד ומחלקו לגופים הרבה, וכל העושה דבר הדומה לזה הרי זה תולדת טוחן, וכן

⁴⁷ ראה "רוא דשבת", עמוד 11; פרקי מועדות – "השבת".

הלוקח לשון של מתכת ושף אותו כדי ליקח מעפרו כדרך שעושים צורפי הזהב הרי זה תולדת טחינה.

(רמב"ם שבת ז)

מעניין לשים לב לניסוח השונה שבו משתמש הרמב"ם בתיאורי אבות המלאכה, האבות המקבילים להם ותולדותיהם. לאחר שבהלכה א מנה את אבות המלאכה, בהלכות ב-ד הוסיף שמניין הל"ט לא כולל את כל האבות, אלא שהמלאכות הללו נבחרו לייצג קבוצות מלאכות שונות מכיוון שהיו במשכן. "כל אלו האבות הם רק דוגמאות" מסביר הרמב"ם בפירושו למשנה – רשימת האבות לא כוללת את כל אבות המלאכה המקבילים לאלו המופיעים במשנה ומשתייכים לאותה הקטגוריה. כך, לדוגמא, החורש, החופר והעושה חריץ משויכים לקטגוריית מלאכת החפירה, בגלל ש"עניין אחד להם". בדומה, כתב בהלכה ג על שתי פעולות שהן 'אותו עניין' ותיחשבנה לאבות מקבילים באותה הקבוצה משום שבבסיסן כוונה זהה לאותו העניין. באופן דומה הסביר הרמב"ם בפירושו המשנה את הגדרת אבות המלאכה:

ואלו האבות כולם אמנם הם דוגמאות. וזה שאמרו קוצר הוא מאבות מלאכות, וכן כל מי שיקטוף צמח מחובר לקרקע, אם הייתה כוונתו לאותו הדבר אשר יקטוף, כגון שיארה תאנים או יבצור ענבים או ימסוק זיתים, הרי כל אחת מאלה המלאכות לא תאמר בה שהיא תולדת קוצר, אלא היא קוצר עצמו, כמו שלא תאמר במי ששחט כבש או שור שהוא תולדת השוחט, או במי שבישל מאכל מן המאכלים שהוא תולדת האופה אלא הוא האופה עצמו, וזה הוא אשר יאמר בו 'מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת'.

(פירושו המשנה שבת ז, ב)

בהלכה ה עבר הרמב"ם לדון בתולדות המלאכה, והסביר שהתולדה היא מלאכה הדומה לאב, אם כי בדמיון רחוק יותר מאשר זה שבין האבות ל"מעין אבות". על עקרונות החלוקה והסדר המצויים בהלכות הרחיב גם בפירושו המשנה:

ואמנם התולדה היא שתשווה בנפשך את עניין אותה המלאכה המנויה באבות, ובכל מקום שתמצא אותו העניין הרי הוא תולדה לזה העיקר [...] ⁴⁸ והשג זה העניין

⁴⁸ בשלב זה מביא הרמב"ם מספר דוגמאות לדבריו:

"כגון זה שאמרנו שטוחן מאבות מלאכות, וענין טוחן הוא טחינת חלק גדול והפיכתו חלקים קטנים, ולפיכך חיתוך הירקות בשבת, או נסירת העץ לקחת הנסורת שלו, או שיפת המתכת לקחת הנסורת שלה, או בקוע העצים להסקה כל זה תולדת טוחן. וכן ענין הבשול הוא לרכך הגופים הקשים, ולפיכך המתיך אחת מן המתכות או המחמם אותה הרי זה תולדת אופה אף על פי שלא הבעיר אש ולא לבה אותה אלא הכניס אותה המתכת לתוך אש בוערת עד שנתחממה. ועל דרך זו תרון בכולן. לפי שענין האריגה הוא צירוף חלקים נפרדים וחבורם זה לזה על ידי שלוב. וענין העבוד הוא חזוק הדברים הרכים כדי שלא ימהרו להתקלקל."

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

והתבונן בו תמיד, וכל עת שתראה עבודה מן העבודות הסתכל תולדת אי זה אב היא. ולא תתבלבל לך המלאכה אשר היא מעין אב מן האבות עם התולדה כמו שביארתי לך [...] וכל אלו האבות שמנה נקראו אבות כי שמשו במעשה המשכן אשר קראו ה' בשם מלאכה, ומה שנתלה באחד מהם נקרא תולדה לפי מה שפירטנו.

(פירוש המשנה שבת ז, ב)

כלומר, בניגוד לאב שמתחלק למעשים שונים אותם אפשר להגדיר כ"אותו הדבר", התולדות אמנם דומות לאב אך לא "מקבילות" אליו אלא "נתלות" בו, מאחר והן דומות אליו במאפייניהן או בתוצאותיהן, כלומר ב"עניינן"⁴⁹. אולם, יש לברר מהם הקריטריונים שעל פיהם נקבע האם מלאכה כלשהי אסורה בשבת, כיצד היא מסווגת לאב המתאים ומה מבדיל בין ההכרה במלאכה כאב-מקביל או כתולדה. מטבע הדברים, מאפיינים אלו משתנים בין אב ובכל פעם ההשוואה ושיטת הסיווג תתבסס על עניינים הנוגעים לאופי המלאכה וכיוצא בזה. מכל מקום, מדברי הרמב"ם נראה שבבסיס פסיקתו מצויה שיטה המבחינה בין האבות, מעין האבות והתולדות, על בסיס חוקים כלליים. מספר מפרשים דנו בדברי הרמב"ם ובחלוקת המושגים בשיטתו.

המגיד משנה (שבת ז, ד) עורר את הדיון בנושא באמירתו שמעין אב אלו הפעולות שדומות לאב בדמיון גמור (ושונות רק ב"איכות הפעולה" או "הנפעל") ואילו התולדות רק דומות לאב במקצת. בעקבותיו הסביר בעל ה'תפארת ישראל' בחיבורו 'כלכלת השבת', שאבות המלאכה הן הפעולות שדומות למעשי המשכן בפעולה ובתכליתה או לכל הפחות בתכלית, גם אם אותה הפעולה בדיוק לא הייתה במשכן. תולדות המלאכה, לעומת זאת, אלו פעולות ש"נעשו בגוף אחר"⁵⁰ ודומות למעשי המשכן בתכליתם, או

⁴⁹ הסבר דומה לשיטת הרמב"ם מובא בקובץ המיוחס לבית מדרשו (שו"ת הרמב"ם, מהדורת לפסא, קובץ חידושי הרמב"ם שחיבר הרב החסיד רבי אברהם בנו ומשאר גאוני קדמונים, "ביאור על הרמב"ם נמצא במצרים מהלכות שבת", עמוד נט, ב - ס, א. תורת נתונה לאהרן סקסונוב על מציאת דברים אלו):

"זכר אלו השמות, והם: 'אב' ו'מעין' ו'תולדה' ו'דומה'. האב – היא המלאכה עצמה שהייתה במקדש, ומעין – היא המלאכה השהה לאב בכל ענין. ותולדה – היא המלאכה המתייחסת לאב מפני שהיא דומה לו. והדומה – הוא דבר שאינו מלאכה אלא דומה למלאכה, כגון הרודה רבש מכורתו שהוא דומה לקוצר [...] ומה שעשה רבינו ז"ל שני חלקים מ'תולדה' ו'מעין', מאחר שאין הפרש ביניהם לא במזיד ולא בשוגג. אע"פ שאין ביניהם בדין, יש ביניהם שינוי בענין. שהרי הקוצר הוא אב, ואי אפשר לומר על הבוצר ועל האורה שהם תולדת קוצר, שהרי אין הפרש בשיקול הדעת ביניהם, שהכל תלישה מן המחובר הוא. אבל התולדה אינה דומה לאב אלא צריכה עיון עד שתתייחס לאב. כיצד? הדש הוא אב; מצינו שהוא פירוק התבואה מן הקש. לפיכך כל ענין שהוא פירוק דבר מדבר ניחס אותו לדש, כמו שאמרו: מפרק תולדת דש. וכן החולב והסוחט בגדים, לפי שהוא פירוק מדבר לדבר. וידוע שאין יחס אלו כייחס הבוצר לקוצר. שאלו לא יתייחסו לדש אלא אחר עיון הרבה".

בדברים אלו מבחינים בין שלושה מושגים בהם השתמש הרמב"ם – האב, שהוא המלאכה שהייתה במשכן, 'מעין אב' – שהיא מלאכה מקבילה וזהה לאב, ו'תולדה', שהיא אינה מלאכה בפני עצמה אלא רק נלמדת מאחת מן המלאכות על בסיס דמיון.

⁵⁰ ואולם צריך עיון מה משמעות המושג חילוק בגוף שבו נעשתה המלאכה, שהרי לא ייתכן שמדובר על שני מינים שונים של אותו הסוג.

פעולות הדומות לאלו שנעשו במשכן אך תכליתן שונה. האור שמח (שבת פרק ז) טען שמעין האב אלו מלאכות המקבילות לאב וחשובות כאותה המלאכה ממש אלא שהן חלוקות "לפי השתנות וחלוק הנפעלים" (בדומה ל'תפארת ישראל'). אולם, לדבריו אם צורת המעשה שונה לחלוטין הפעולה תיחשב כתולדה ולא כאב⁵¹. דהיינו, בניגוד ליתר השיטות, האור שמח ייחס חשיבות רבה לדומה ולשונה בצורת הפעולה בתהליך חלוקת המלאכות. במסגרת זו לא ניכנס לעיון שיטתי בדברי הרמב"ם לביאור דבריו בנושא, אולם מכל מקום – בהלכות שבת ניכר שנעשה שימוש במאפיינים שונים לצורך בחינת היחס בין המלאכות⁵².

נראה שיש לראות את אב המלאכה כ'סוג' המורכב ממספר מיני מלאכות פרטיות, שבבסיס אותו הסוג עומד "עניין" מוגדר. לכל מין ממיני מלאכה, מאפיין ייחודי לו ועניין המשותף לו ולמלאכות נוספות המשתייכות לאותו הסוג. אך אין מדד אמפירי או קריטריון פשוט וברור להבחנה בין האבות, ובמקום להציע משוואה מתמטית מגדיר הרמב"ם מערכת המורכבת ממכלול שיקולים ונתונים שיש לקחת בחשבון עבור כל מלאכה ומלאכה⁵³.

אמנם אבות המלאכה שבמשנה מבוססים על אלו שהיו במשכן, אך זו לא הרשימה שמגדירה את המלאכות אלא רק מסווגת אותן⁵⁴. ואולי אף ניתן לומר שמלאכת ה"זורע" אינה זהה לאב המלאכה של "הזריעה", אלא שהזריעה היא אב המלאכה המגדיר ותחתיו מצויות פעולת הזורע לצד פעולות הנוטע והזומר. אמנם במשכן נעשתה פעולת ה"זורע", אלא שבמקום לאסור פעולות ספציפיות, אבות המלאכה שעומדים בראש הקטגוריות הוגדרו על בסיס מאפיינים מופשטים ורעיוניים, דהיינו על עניין המלאכה שמהווה את מקור האיסור כשלעצמו⁵⁵. אפשרות נוספת להחשיב מעשה כאב היא אם מדובר במעשה דומה לאחד האבות למעט שינוי קטן (למשל, טחינת שני מיני פירות)⁵⁶.

⁵¹ וזו לשונו: "דרך במחבר לקרקע הוי האב, לא מבעלי חיים [...] והפעולה קרובה להביא הגידול כמו שפועלת הנטיעה, אלא משום דמלאכת הקצירה אינה כ"א בכלי, לא דרך תלישה, להכי הוי תולש תולדה, וזה כפי מה שכתב רבינו".

⁵² **בנוגע לדמיון פיזי** עיין ברמב"ם שבת ז, ב; ט, א (שימוש בחוס); כך משמע גם מדברי הגמרא בזבחים צא, ב. **בנוגע לכוונה** עיין גם בדברי הרמב"ם שבת ז ג-ד; ח, א; פירוש המשנה שבת ז, ב. כך משמע גם מהגמרא (קב, ב) בנוגע לחפירה לצורך הצנעה.

בנוגע לתכלית הפעולה כשלעצמה ראה רמב"ם שבת ט, יד (שם נראה שהפעולה עצמה היא מעשה גמר מלאכה); י, ב; והשווה יד פשוטה, הקדמה לפרק ז.

⁵³ לעניין אופי הדמיון בין קטגוריות וסוגי עצמים שונים עיין בדברי הרמב"ם במלות היגיון ט-י.

⁵⁴ ולכן מקורן של התולדות הוא ברעיון המופשט ולא בפעולה שנעשתה במשכן, בניגוד לתוספות.

⁵⁵ לכן גם הותרה ההחלפה של שם הפעולה שהיה במשכן בשמות אחרים שיסייעו ללימוד (למשל במלאכת אופה).

⁵⁶ ראוי לדייק מדברי הרמב"ם שהדמיון החיצוני באבות מלאכה נוגע דווקא לתהליך שמבוצע במסגרתה ולא רק לפעולה האנושית או לתוצרייה (עיין בהלכה ב שהובאה לעיל).

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

לצורך בירור הגדרת המלאכות וסיבת איסורן, נעיין בשיטת הרמב"ם בנוגע לסיבה שבגינה הן נאסרו (מורה נבוכים ג, מג):

ענין השבת טעמו מפורסם ואין צריך לביאור, כבר נודע מה שבו מהמנוחה עד שיהיה שביעית חיי האדם בהנאה ובמנוחה מן העמל והטורה שלא ימלט ממנו קטן וגדול, עם מה שמתמיד ומקיים הדעת הנכבד מאד לדורות, והיא האמונה בחדוש העולם.

אם סיבת האיסור היא מניעת האדם מלעשות את מלאכתו בחזרתיות של שבעה ימים בשבוע, אזי ההלכות תוגדרנה בהתאם. אופיין של המלאכות מבטא פעולות ואולי אף תהליכים מקצועיים שנעשים על ידי בעלי מלאכה שונים כחלק מעבודתם. אומנם, אין הדין מגביל את העיסוק במשלחי יד וענפים מקצועיים בשבת, אלא דן ישירות במלאכות שנעשות בענפי התעסוקה השונים⁵⁷. האבות הם מעשים המכוונים לאותה התכלית המקצועית, ואילו התולדות הן פעולות המבוססות על דמיון פיזי, או, לפי חלק מהשיטות, פעולות בעלות כוונה דומה אך דרך עשייה שונה בתכלית. תולדות כל מלאכה, המעשים הדומים לאלו שנעשים על ידי בעלי אותה המלאכה, ייאסרו אף הם – כחלק מחובת השביעה ממלאכות ימות החול במהלך השבת. פעמים רבות בהלכות שבת ביסס הרמב"ם את הדיון במלאכות אסורות על דרך עשייתן על ידי בעלי המקצוע, שכן זה שורש האיסור⁵⁸. גם כאשר עשיית אחת המלאכות לא תנבע מכוונה דומה, סוף סוף אם אותו המעשה מזוהה לחלוטין עם מלאכה מסוימת ודומה לה בצורתו, יש לאסרו כשלעצמו.

במסגרת העיון באיסור ההבערה בשבת, השיג הראב"ד על הרמב"ם (יב, א), וטען שהמבעיר את האש מתחת לקדירה יתחייב משום מבשל ומשום מבעיר. לפיכך, לאור דבריו בהלכות בישול (שבת ט, ד) על הבאת האור, נראה שהרמב"ם פסק את דינו של הירושלמי (שבת ב, ה), על פיו הבערה מתחת לקדירה תחייב משום מבשל בלבד⁵⁹. לאור הירושלמי, שראה במלאכה מייצג של תהליך, התרחבה תפיסת המלאכה בשיטת הרמב"ם. לדעתו, אין המלאכה נקראת אלא על שם התהליך שאותו היא עושה ומייצגת, ולכן הדלקת אש מתחת לקדירה תיחשב לבישול, שהרי זו מגמת הפעולה.

⁵⁷ בכך ייתכן שיוסבר ה"אבסורד", כביכול, בדברי הירושלמי (שבת ז, ב) שאוסרים את ההגעה ליום עבודה שגרתית בבית דין באמצעות לימוד מדין ההבערה – "דמר רבי ירמיה הבערה לצורך יצאת ללמד על בתי דינים שלא יהו דנין בשבת".

⁵⁸ ראה רמב"ם שבת: ז, ה; ט, ט; ט, כ; י, א; י, י; יח; יא, ו; יא, י; כב, כב; כג, ז; כג, י.
⁵⁹ עיין בדברי הרמב"ם לגבי השהיית קדירה מערב שבת (לדוגמא, שבת ג, יא) ובדברי ערוך השולחן אורח חיים רנג, א.

המשכן מגדיר את המלאכות ומעצב את צורתן, אך לא קובע אותן באופן מוחלט ובלעדיו. דהיינו, כאשר מהות המלאכה בכלליותה שונה מזו שנעשתה במשכן, אזי האב ישתנה בהתאם. ייתכן שהביסוס על המשכן נבע משילוב של החיפוש אחר רשימת מלאכות ודרישת פסוקים סמוכים⁶⁰. אולם, עיקר העניין שנלמד מעבודת המשכן הוא צורת 'מלאכת המחשבת', אותו מאפיין מופשט ורעיוני, שעליו מוטל האיסור. אל המלאכות המקבילות, שלפי הבנתנו בדברי התנאים אלו המעשים שנאסרו בתקופתם אך לא נכנסו לרשימת האבות מטעמים שונים, התייחס הרמב"ם כאבות-מקבילים לאלו המוכרים, ואליהם יכולים להצטרף עוד אבות מקבילים נוספים.

נמצא אפוא שאיסור עשיית המלאכה בשבת מוטל על סוגי מלאכה ולא על מעשים מסוימים, חשובים ככל שיהיו. השילוב בין המחשבה למעשה בקביעת תוקף האיסור מאפשר להרחיבו ולהטילו על סוגי המלאכות הכוללים את הפעולות שנעשו במשכן. ממילא, איסור המלאכה לא יחול על פעולת הבל חסרת תכלית, מעשה השחתה⁶¹ ודומיהם, אלא על מעשים יצרניים.

אם, כפי שראינו, בעלי התוספות שמו את הדגש על האיסור ליצור כזכר למעשה בראשית, נראה שהרמב"ם בחר להדגיש את תפקידה של השבת כ"זכר ליציאת מצרים"⁶². כשם שלאחר העבדות, ה' שחרר את בני ישראל מתחת יד פרעה לצורך עבודתו, "שלח את עמי ויעבדוני", כך גם האדם נדרש לחדול מעבודתו ביום השביעי ולהקדיש את מרצו לעבודת ה'⁶³.

לסיכום, הרמב"ם ביסס את איסור עשיית מלאכות בשבת על המושג 'מלאכת מחשבת', שמשמעותו פעולות בעלות תכלית, שנעשות מתוך מודעות להן עצמן ולהשלכותיהן. האיסורים לשיטתו נלמדו ממלאכות המשכן, אופיינו והפכו למושגים עקרוניים ורעיוניים שמייצגים ענפי מלאכות שנאסרו לעסוק בהם בשבת. בכך התבסס למעשה הן על המקורות התנאיים שהכריעו שעיקר האיסור הוא ה"שביטה" ולא ה"השבתה", הן על הגמרא שאפיינה את אופן ביצוע המלאכה מבחינה מקצועית, והן על הירושלמי שהסתכל על המלאכות באופן תהליכירעיוני.

ד. סיכום

לסיכום, לאחר שניסינו לברר את דרכי השימוש במושגי האבות והתולדות בתקופות השונות, נראה שניתן לראות בגלגולים אלו מעין ציר התפתחותי. המקורות התנאיים,

⁶⁰ לעניין זה ראה בהרחבה בספרו של הרב ד"ר יוסף יצחק ליפשיץ, רזא דשבת.

⁶¹ קלקול המכוון ייחשב למלאכה אם יש לאדם תועלת ממנו – סתירת בית בשבת עשויה להיות חמורה כבנייתו, במידה והיא בעלת תכלית ותועלת.

⁶² עיין מורה נבוכים ב, לא.

⁶³ שמות י, ג; רזא דשבת' עמוד 13.

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

שבהם נבחרו ועוגנו לראשונה אבות המלאכה, השקיעו את מרבית המאמצים בבחירת המעשים והפעולות האסורים בשבת. רשימת האבות שבמשנה עברה ניתוח שונה בתכלית בשני התלמודים, כאשר הבבלי עמד על מאפייניה המקצועיים ועל הכוונה שעמדה בבסיס עשיית המלאכה במישור דיני־משפטי, ואילו הירושלמי בחן את המלאכות מתוך עצמן ובירר מהו התהליך הרעיוני והמופשט בכל מלאכה. בהתאמה, בעלי התוספות הלכו בעקבות הבבלי ושמרו את עיקר הדגש על הממד היצרני שבמלאכה ובכוונת העושה להשיג את אותו התוצר. לעומת זאת, הרמב"ם, במעין סינתזה מושגית בין הבבלי לירושלמי, טען שהמלאכות האסורות הן "עבודות" המעסיקות את האדם בימות החול ומהן הוא נדרש להימנע בשבת.

מלבד העיון כשלעצמו, להבחנה המושגית עשויה להיות תועלת רבה בהבנת סוגיות שבהן נעשה שימוש בהגדרת האבות והתולדות וייעודם. כמו כן, לאור זאת מעניין לחשוב לפי כל תפיסה האם יש אפשרות ממשית להרחיב את רשימת האיסורים בשבת במציאות המשתנה.

ה. נספח – יישום בסוגיית מלאכה שאינה צריכה לגופה

ה.1. תקופת התנאים

על אף שהתלמודים תולים את הדיון במלאכה שאינה צריכה לגופה בדעותיהם של רבי שמעון ורבי יהודה, המחלוקת כלל לא מופיעה במקורות התנאיים באופן עצמאי אלא נזכרת כחלק ממחלוקותיהם על עניינים שונים הנוגעים לדעת ולכוונה במלאכות. אף דיון זה נעשה ברובד הדיני בלבד, דהיינו – התנאים כלל לא מבארים את דבריהם אלא רק פוסקים את הדין במציאות נתונה.

ה.2. תקופת האמוראים

בניתוח דברי האמוראים בסוגייה, מלבד החלוקה לתלמודים יש להבחין גם בזהות האמוראים ולברר האם הם ארצישראלים או בבליים.

התלמוד הבבלי ביאר באופן עקבי את מחלוקת רבי שמעון ורבי יהודה כך שהשאלה המרכזית בהן היא התוצר החיובי שאליו מכוון האדם. בדין כיבוי פתילה מסביר הבבלי (שבת לא, ב) ש"בפתילה שצריך להבהבה עסקינן דבההיא אפילו רבי שמעון מודי דקא מתקן מנא". דהיינו, כדי להיחשב כעושה מלאכה הצריכה לגופה, על הפועל להיות מעוניין בתוצר ובתיקון שלה. בסוגיית "המוציא את המת" (שבת צד, א-ב), מסביר רבא שהוצאת ספר תורה יחשב כמלאכה הצריכה לגופה כל עוד האדם מעוניין בכך שספר התורה יהיה באותו המקום, וכאן מדובר בצורך הקריאה. אולם אם האדם רק מעוניין שגופתו של המת תצא מהבית, הדבר ייחשב למלאכה שאינה צריכה לגופה. אולם, המקור שבו הדבר מבואר במיוחד הוא הסוגייה המפורסמת לגבי מי שחפר גומה כאשר הוא נזקק רק לעפר שיצא ממנה (חגיגה י, א) – שם היעדר העניין של האדם בתוצר המרכזי של המלאכה יהפוך אותה למלאכה שאינה צריכה לגופה.

בדברי הירושלמי והאמוראים בני ארץ ישראל, מעניין להבחין בגישה שונה בתכלית באותן הסוגיות, שרואה בתהליך את עיקר המלאכה, כאשר דוברת המרכזי של דעה זו הוא רבי יוחנן. ראשית, בסוגיית כיבוי הנר (שבת ב, ה) מסביר הירושלמי שמכיוון שיש לאדם צורך בתהליך ההבהוב שיעשה בגופה של פתילה (שהוא היוצר את הפחם), היא תיחשב מלאכה הצריכה לגופה. בנוסף, מעניין לראות שבניגוד לבבלי, בירושלמי (שבת י, ה) הוצאת המת לצורך סילוק הריח תיחשב כמלאכה הצריכה לגופה, ודומני שהדבר נובע מכך שהאדם מעוניין בתהליך של העברת הריח מן הבית, והעברה נעשית בגופו של המת. לפי זה נראה שאפשר להסביר את קושיותיו של רבא בבבלי על דברי רבי יוחנן כביטוי של מחלוקת

גלגולם של אבות ותולדות המלאכה בשבת – בין רעיון לעיון

התלמודים, ולראות בהצעתו (שבמבט ראשון נראית תמוהה) "עד דאיכא לגופו ולגופה" כתיאור של המושג "צריכה לגופה" לפי רבי יוחנן.

ה.3. תקופת הראשונים

בעלי התוספות הסבירו במספר מקומות את עניין ה"צריכה לגופה" על פי הגדרת כל מלאכה. לתפיסתם, כל עוד המלאכה נעשית לתכלית אחרת מזו שהייתה במשכן היא תיחשב 'אינה צריכה לגופה', שהרי לפי דבריהם (שבת צד, א) "הצורך שהיתה מלאכה נעשית בשבילו במשכן הוא גוף איסור המלאכה ושורשו".⁶⁴ כמו כן, אף מלאכה שאין בה כל צורך תיחשב כמלאכה שאינה צריכה לגופה ותפטור את הפועל, שהרי במצב כזה עיקר המלאכה חסר.⁶⁵

הרמב"ם (שבת א, ז), לעומת זאת, חייב את האדם על עשיית מלאכה שאינה צריכה לגופה, זאת משום "שהכיבוי מלאכה והרי נתכוין לכבות ואף על פי שאינו צריך לגוף הכבוי ולא כבה אלא מפני השמן או מפני החרש או מפני הפתילה הרי זה חייב". לדבריו נראה שמשום שהאיסור הוא "לעבוד בשבת", גם העובדה שהמלאכה לא צריכה לגופה לא תהווה סיבה לפטור, שהרי סוף סוף, נעשתה על ידו מלאכה שהיה לו להימנע ממנה.

⁶⁴ השווה תוספות שבת לא, ב ד"ה וסותר; צד, א ד"ה שהחי נושא את עצמו.

⁶⁵ תוספות שבת קו, א ד"ה חובל.